

Тургуналиев Т.

БАЙЫРКЫ КӨЧМӨН КЫРГЫЗ ЦИВИЛИЗАЦИЯСЫ

Тургуналиев Т.

ДРЕВНЕКЫРГЫЗСКАЯ КОЧЕВАЯ ЦИВИЛИЗАЦИЯ

T. Turgunaliyev

THE CIVILIZATION OF THE ANCIENT KYRGYZ NOMADS

УДК: 009.1

Байыркы доорлордо ата-бабаларыбыз бизге көөнөр-бөс улуу мурас калтырганы көчмөндөрдүн цивилизациясын изилдегенде өзгөчө көрүнөт.

Негизги сөздөр: байыркы кыргыз мамлекеттеринин эки түрү – уруу кандыктары, конфедеративдик империя, меритократиялык бийлик, төрт революция, мал чарбачылык, дыйканчылык, фольклордук, металлургиялык.

Цивилизациянын илимий аныктамасына байыркы көчмөн кыргыз цивилизациясы дал келеби? Эгерде дал келсе, анда далили барбы? Бул суроолорго биздин жообубуз: ооба, далили бар, толук дал келет.

Ancient times, but ATA-CNR us the head that we all-that the phenomenon of " civilization, especially when studying the heritage of SRO in the pasture.

Key words: oldest States in the Kyrgyz two – of-a-kind candystore, confederated Empire, a meritocracy of government, the revolution of four, livestock-chylik, agriculture, folklore, metallurgy.

Definition of civilization civilization of the ancient nomadic Kyrgyz scientific to match the photo? If it is, then is there any evidence? Without an answer to these questions: Yes, there is evidence coincides.

Цивилизациянын шарттары.

Биринчи. Жамааттык коомдо уруктар биригип уруу пайда болот. Алар **коомдук уюшуудан саясий биригүүгө- мамлекет түзүүгө** өтөт.

Экинчи. Мал-чарбачылык, дыйканчылык, фольклордук, металлургиялык революциялар **цивилизациянын башатын түзөт.**

Үчүнчү. Басымдуу көпчүлүк окумуштуулар цивилизация **металлургия доорунда** башталган дешет.

Төртүнчү. **Атамекен** ээлеп, чектеп, мамлекет куруу, революциялык өндүрүштөрдү өстүрүү үчүн **элдин саны жетиштүү**, демек, **демографиялык абал жакшы болгондо ийгилик жолу башталмак.**

Бешинчи. **Баатырдык доорлордо** эл тукум курут болуп, **тарыхтан аты өчүү коркунучтар көп болгон.** Эл, мамлекет **күчтүү коргоо системасын түзгөндө гана «башы аман, боору бүтүн» калган.**

Алтынчы. Элдин **руханий-пассионардык маданияты: көркөм-интеллектуалдык өнөрдүн, билим, илим чөйрөлөрдүн** далай түрлөрү бийик дең-

гелге чыгуу-цивилизациянын негизги шарттарынын бири.

Жетинчи. **Адамдын учкул оюнан башат алган интеллектуалдык-мифологиялык, интеллектуалдык-фантастикалык касиет "Манас" эпопеяда тарыхый чындыкты чагылдыруу менен ширелишкен дүйнө тааным көз карашынын негизин түзгөн.**

1.Мамлекет-цивилизациянын биринчи шарты

Алгачкы кыргыз мамлекети уруу бирикмелери пайда болгондо түзүлгөн. (1-44)

Кыргыз уруу кандык мамлекеттери баатырдык доорлорго чейинки миң жылдыктарда куралганы “Манас” эпопеясында баяндалат.

Эгерде “Манас” эпопеясындагы окуялар баатырдык кылымдарда болгон десек; эгерде Манаска чейин анын **отуз эки кан бабалары** өткөн болсо (9-59), анда **эң биринчи кыргыз кандык мамлекеттери биздин доорго чейинки миң жылдыктарга тиешелүү деп айтууга негиз бар.** “Манас” эпопеядагы өзөктүк окуялар тынымсыз согуштарды чагылгандыгынын эске алсак, алар **баатырдык доорлорду** элестетет.

Байыркы кыргыздар мамлекеттин эки түрүн түзгөн.

Биринчи, эң алгачкы пайда болгондор - уруу деңгээлиндеги кандык мамлекеттер.

Улгүлүү жоокердиги, кажыбас кайраты менен өзгөчө айырмалангандары: *ногой, нойгут, катаган, кытчак, саруу, багыш, казак, черик* жана башка кандыктар. Кыргыз урууларынын кандык мамлекеттери, алар бириккен **конфедеративдик улуу империя** учкыйры көз жеткис мейкиндикти - Алтай, Саян тоолорунан, Улуу Талаа, Орол тоолору, Абескун (азыркы Каспий) аймагы, Крым; ортолук жерлери Ала -Тоо, Анжиян, Ташкен, Самаркен, Памир, Сыр-Дарыя, Мургаб өрөөндөрү; түштүк тарабы - Лобнор, Котон, Такла-Макан, Кең Кашкардын ары жагын, Кем Алайдын (Гималайдын) бери жагын мекендеп, ар бир кыргыз уруусу атамекен кылган керемет жерлерди ээлеп турганы айтылат эпопеяда. Кыргыз кандык мамлекеттери тууралуу “Манас” эпопеянын баардык түрлөрүндө-варианттарында айтылат.

Экинчиси - уруу кандык мамлекеттердин бирикмеси, конфедеративдик улуу мамлекет. “Көчмөн империя” (2-15), **Конфедеративдик бирикме мамлекет-империянын** мезгилинде байыркы кыргыз цивилизациясы эң бийик деңгээлге чыккан.

Конфедеративдик империяда, мүмкүн:

- айрым уруулардын инженердик-интеллектуалдык таланттары; *«темирге жан сала турган усталары»* бар; темир кени чыккан, метеорит болоту-*«көктөн түшкөн курчтары»* бар жерлери бай болгон, металлургиялык өндүрүш менен алек болушкан;

- суулуу өрөөндөрдө ирригациялык система түзүп, талааларга суу алып барып, *дыйканчылык кылып, бир үрөөндөн ондогон, мүмкүн, элүү-алтымыш дан түшүм алган;* бирок, кыргыз уруулары табигый кандай шарттарда жашабасын мал баккан;

- тоолуу аймактарды ээлегендери негизинен мал чарбачылык менен алек болгон;

- мал чарбанын ичинен өзгөчө жылкы баласын барктап, дарылыгы белгилүү, кубаты күчтүү кымыз; кымыздын гүлүнө күчала салып, чагарак-арак чыгарып; чучук жасап, этин сүрсүтүп, бышырылган, кургатылган этти соку-сокбилек менен же жаргылчакка салып ун кылып, кыш мезгилине, жоокердик жортуулдарга гүлазык даярдап; жылкынын арасынан түркүн максат боюнча ат тандап: улуу сынчылар, саяпкерлер *“токсон күн чапса талбаган тулпарларын”* тандап, тарбиялап; эчен күн түнү тынымсыз улуу байгелерге чаап; күлүктөрүн бөлүп суутуп, той-топурлардагы ат байгеге кошуп; тобурчактарын күндөлүк мингич кылып; билеги жоон, балбан белдерин улак тартышка минип; сокого кошкондорун, бөлөк кара жумуштарга пайдалана тургандарын өзүнчө кармаган.;

-талбас турпарлар, күлүктөр, аскердик кошун курамында, эл аралык байгелерде жеңиштерди камсыз кылган улуу күчтөрдүн бири болгону эпопеяда даңазаланган.

Кыргыз кылымдарда майда, орточо, ал түгүл ири уруу мамлекеттер күчтүү душмандардын, өзгөчө империялык бирикмелердин жеми болуу коркунучунун кесепетинен **кубаттуу бирикмени түзүүгө мажбур болушкан.** “Борбор Азия геосаясий мейкиндигинде Кыргыз мамлекетине биригүүдөн башка жол жок экендигине кыргыз урууларын айныгыс ынандыргандыгы - Манастын тарыхый улуу эмгеги”. (4-9) Бирикмеде уруулар *ого бетер өскөн, кубаттуу элге, бир улутка айланышкан.*

Кыргыз урууларынын кандык мамлекеттери конфедерациянын эң жогорку түрүн түзгөнү **“Манас” эпопеясынын** гениалдуу, үлгүлүү- классикалык баардык варианттарында, автордук китептерде баяндалган.

Конфедеративдик бирикмелерде да тарыхый тагдырды аныктаган, чече турган эки улуу күч бар экени даана: **биринчиси - эл; экинчиси, тарыхый инсандар, өзгөчө улуу, гениалдуу инсандар.**

Ушуга байланыштуу, бийликтин түркүн түрлөрүнүн арасында **меритократиялык сапаттагы бийликтин** тарыхтагы орду өзгөчө маан

2. Меритократия.

Меритократия - бул асыл адамдардын бийлиги.

Меритократиялык - мамлекеттик топту “Манас” эпопеясында тарыхтын баатырдык доорунда **теңдеши жок улуу баатыр, акылман, айкөл, мамлекеттик улуу ишмер, стратег, генералиссимус Манас түзгөн.** Анын далилдери:

а. Манастын акылмандыгы, айкөлдүгү менен анын айланасында *олуя акылмандар - Бакай, Кошой, Чыйырды, Каныкей; акылмандар - Көкөтай, Алмамбет, Акбалта, Ажыбай, Эр-Төштүк, Айдаркан* жана башкалар турат.

б. Манастын стратегиялык кыраакылыгы, жоокердик устаттыгы аркылуу бири миң душманга тең келе турган *кыраан жоокерлер, генералитет, улуу баатырлар топтолгон - Кошой, Акбалта, Алмамбет, Чубак, Сыргак, Серек, Ажыбай, Кутубий, Эр-Төштүк, Жамгырчы, Музбурчак, Көкчө* жана башка кырк чоронун көкжалдары.

в. **“Кулаалы таптап куш кылдым”** деген саптын тереңинде бир нече маани жатат. Кулаалы майда канатууларга гана алы жетала турган куштардын кенжеси. “Кулаалы” деп катардагы жоокерлерди Манас көсөмдүк касиети менен атагы кылымдарга кеткен, “Бири миңден качпаган, көп экен деп шашпаган, Айбаттары жолборстой, Асти өлүмдөн качпаган” (5-126) **кыраан, гвардиячыл баатырларга айланткан**

3. Сөз эркиндиги.

Демократиялык мамиле нугунда, Манастын акылман кеңешчилери, жоролору, чоролору гана эмес, ал түгүл катардагы жоокерлери да ачуу чындыкты анын бетине айталган. Ал Каныкейге үйлөнүп аткан чакта, эки күн, эки түн же Санирабига - Каныкей келбей, же анын алп сүрүнөн коркуп («Эси чыгып Капия, Эшигинде өлүптүр») (6-40) жеңелеринен эч ким киралбай, ачка калган учурда, Бакай баш болуп келген жоролоруна Манас кол тийгизгенде, *“караңгыда көз тапкан, капилеттен сөз тапкан”* кыраан баатыр **Серек:** «Ачууга сабыр кылбаган, Акылың тайыз кем белем?»(7-408) Ачуулана тургандай Алуучу жарың мен белем?»(7-408) деп Манастын мизин кайтарат. Ал сөзгө жыгылат. Беткечабардыкты барктап, баатырлардын Сөзгө жыгылган сапаты да эпопеяда көп кездешет. Чырдашкан Чубак менен Алмамбет эсине келип, бири биринен кечирим сурашып, анан камчыны моюнга салып Манастын алдында турганын эстеңиз.

Өлүмдөн коркпой, зулумдуктун символу болгон улуу падышага да бетке айткан гений бабабыз-баткендик **Токтогул** болгон. Ал эл аралап Темир Чолоктун (Тамерлан) жана анын бай-манап шакирттеринин зордук-зомбулук бетин ачканы үчүн падыша өлүмгө буйруйт. «Дарга асқыла!» дегенде Токтогул бабабыз өлүмдөн коркпой, тайманбай падышанын бетине айтып, о дүйнө кетип жаткандагы атактуу саптары калган: **«Өлтүрсөң өлөрүм**

бар, Өлбөөчү өнөрүм бар, Астырсаң денем калар,
Брларым отгой жанар». (8-2)

4. Кыргыз металлургиясы.

Жез металлургиясы таш доорунун аягында пайда болгон. Ал эми коло беш миң жыл мурда, **темир, болот металлургиясы** биздин заманга чейинки эки миң жылдыктын аяк ченинде башталган дешет. Эгерде, “Махабхарата”, “Силаппадхикарам”, “Рамаяна” эпосторунда шумдуктай учуучу аппараттар, *вимандар* чын болсо; эгерде “Манас” эпопеясындагы Манастын керемет согуш куралдары **“көктөн түшкөн курчтан”** - метеориттин болотунан жасалганы баатырдык доордун эң алгачкы мезгилинде, мындан 5-7миң жыл мурда болгон деп божомолдосок, анда, жез коло металлургиясы мындан VII-VII миң жыл мурда болсо, ал эми темир, болот металлургиясынын пайда болгон мезгилин үч миң жылдан далай алыс деп айтууга келечекте далилдер табылаар? Мүмкүн.

“Манас” эпопеясындагы маалыматтарды алсак, байыркы кыргыздардын бир нече жерде темир-болот металлургиялык борборлору айтылат: *Бири-Самаркенде*, анын бөксө тоолорунда; *экинчиси - Алтайда, Абаканда Миңсууда*. Байыркы доорлордогу металлургия борборлору Ала-Тоо аймактарында да болгон. *Баткендин Кошой-Конуш жайлоосуна* туташ *Ак-Тумшук, Ак-Эчки мазары, Болот-Кудук чөлкөмдөрүндө, Козу-Баглан суусунун боюнда, Андакенде, Асти-Доүт* мазарынын күн чыгышында болот ээритилген, курал жасалган. *Темир усталардын пайгамбары деп Асти-Доүт аталган.*

Эзелки мезгилдерде темир, болот кендери казылган, пайдаланылган жерлер; курал жасаган таланттуу усталардын аты эл оозунда калып, кылымдан кылымга айтылып келген аймактар арбын: Нарын, Баткен, Талас, Аксы, Кара-Кулжа тоолорунда, Ыссык-Көл, Чүй өрөөндөрүндө.

“Жерден түгөнгүс кенч тапкан миңсулуулук кыргыздардын өнөрү күч. Алтын жууп, асыл буюмдарды жасап, темир ээритип, болот узанып кылыч жасап, найза менен жебеге тил куюшат, күмүш ээритип ат жабдыктарын кооздошот.”(9-32). Демек, байыркы кыргыздар түркүн кендердин түрлөрүн-алтын, күмүш, коргошун, жез коло, темир, болотту ээритип: а. *Согуш куралдарын*; б. *Эмгек шаймандарын*; в. *Үй-тирилик буюмдарын*; г. *Аялдардын чачнактарын, сөйкө, билериктерин*; е. *Боз үй жасалгаларын*; ж. *Ат жабдыктарын*; д. *Жоокер кийимдерин залкар устаттык, көркөм сапаттык менен жасашкан.*

“Манас” эпопеясынын баардык варианттарында согуш куралдарынын, жоокердик кийим-жарактардын ондогон үлгүлөрү айтылат:

- *мубакүлдүү*, чечмелеп айтканда, *өзгөчө курч*, “алтыммыш кулач” *сыр найза*;

-“шиберге койсо өрт кеткен, шилтегени мүрт кеткен” зулпукор *кылыч*;

-каалгадай мизи бар айбаттуу *айбалта*;

-эчен түркүн, уу тилдүү огу менен *алеңгир жсаа*;

- сомбилек балбандар көтөргөн, “алачыктай башы бар, темирден куйган сабы бар” *шылк этме, чокмор*;

- урганда сөөк-сактарды талкалай турган *күрсү*;

- айбалта тийсе өтпөгөн *туулга*; найза таяр, кылыч сына *чарайна*; “ок тийсе былч этер, найза сайса шылк этер торгой көз *бадана*”; кат-катына жаанын огу туруп калар, айбалта өтпөс *күрөөкө*;

- тизе жапкан *калдыркан*;

- колуна кийер *карыпчы*;

- ок өтпөгөн, темир жип менен тигилген, көп кабаттуу *аколнок*; *ок өтпөс ат жабуу*;

-алтын, күмүш кемеринде *чоң кисе, оттук, чакмак, милте*;

-жүз чакырым алысты бир кадам алдыга алып келген чыгырытуу *турнабай*;

-мурда таштан, кийин колодон, анан темир-болоттон жасалган *бычак, балта, балка, барскан, орок*, ат такалай турган *аспаптар, така, күрөк, кетмен, керки* да өткүр устачылыкты талап кылган.

Металлургиялык өндүрүш коомдук өндүрүштүн өтө татаал, өтө түйшүктүү түрү. Ал *инженердик-интеллектуалдык, көркөм-интеллектуалдык* жогорку деңгээлди талап кылат. Көп сандаган *адистерди, кызматчыларды, жумушчуларды* устаттыкка үйрөтүү, даярдоо зарыл.

Адистер. Саякбайдын сөзү боюнча-адистер. “Манас” эпопеясында адистердин көп түрү айтылат.

Биринчи-азыркынын тили менен айтканда *геологдор, кен тапкычтар.* Кенди эң байыркы доордо *мергенчилер, кырда, тоодо жашаган малчылар-көчмөндөр* тапкан. Коргошун, , жез, темир кенин, “*көктөн түшкөн курчту*”-метеориттин эң сапаттуу, эң курч темир-болотун баамдаган, аныктаган, колдоно билген. Дыйкандарга караганда малчылар, көчмөн элдер чыйрак, табияттын ар кандай каардуу сыноолоруна чыдамдуу, жер-суу, тоо-таш байлыктарын даана билгенин окумуштуулар белгилешет (10-86-87-332-333)

Экинчиси-минерологдор. “Манаста” улуу минеролог катары эки каарман өзгөчө баяндалат: улуу Саян тоолорунун башынан мүрөктүн суусун таап, кол чаначка куюп келип, Манас төрөлгөндө “ушул сууну жылытып, баланы чайка” деп Чыйырдыга берген акылман - *Акбалта*. Байыркы кыргыздардын дүйнө таанымында, адамдын денесин мүрөктүн суусу менен жууса курал өтпөйт, адам өлбөс болот. Манастын эки далысынын ортосуна суу тийбей калган экен. Ошондуктан анын өлбөстүк касиети жок. Беттеше келгенде дайыма жеңилген Коңурбай, ал замандагы согуштун эрежесин бузуп, уурданып келип, арамдык кылып Манасты Мүрөктүн суусу жетпеген жерге сайганы эпопеяда белгилүү. Эпопеяда дагы бир *дөөгөр уста Бөлөкбай*.

Үчүнчүсү да өзгөчө. Аттын ээр-токумдарын, жүгөн, өмөлдүрүк, куюшкандарын жасаган усталар; жүгөн, камчы, басмайыл, быштан өргөн, пилдин терисинен тиккен чеберлер; ат жабдууларын, жал-

пооч, үртүк, кулакчын, көрпөчө даярдаган уздар даңазаланган эпопеяда. Ээр текенин териси менен капталып, алтын, күмүш менен кооздолуп, жүгөн, өмөлдүрүк, баймайыл, быштаң да металлдын түрлөрү менен жасалгаланган.

Кызматчылар. Металлургиянын ээси мамлекет же жеке менчик катары кандын, императордун карамагында өскөн. Анын алгачкы кадамдарында эле көп түрдүү кызматчылар керек болгон: сакчылар, кайтаруучулар, таш көмүр казуучулар; арчадан, кайыңдан, карагайдан көмүр даярдоочулар. Бул адистердин баары баалуу. Бирок, металлургия өндүрүшүнүн сырын жашыруун сактоо үчүн, мамлекет башчылар сакчылардын-жоокерлердин атайын тобун түзгөн, алар бул мамлекеттик стратегиялык сырды суук көздөн, башка өлкөлөрдүн тыңчыларынан, чалгынчыларынан сактаган, коргогон. Темир кени чыккан жер; “көктөн түшкөн курч” жаткан-метеорит түшкөн аймак; темирди ээритүү ыкмалары; курал жасоо; куралды адегенде кырк күн сууга, анан кырк күн ууга чылап чыңоо-ушунун баары мамлекеттик жашыруун сыр экени эпопеяда, тарыхта айтылат.

Жумушчулар. Кен казгандар. Кенди, көмүрдү ташыгандар. Көрүкчүлөр. Барсканчылар. Ашпозчулар. Саны жагынан баарынан көбү кара жумушчулар болгон го.

Башкаруучулар. Байыркы доордо металлургиялык өндүрүш, согуш куралдарын жасоо, сактоо, сатуу мамлекеттик монополия болгону белгилүү. Ошондуктан өндүрүштүн бул түрүн камсыздоо, башкаруу, анын сырын жашыруун сактоо үчүн өзгөчө ишенимдүү, таланттуу уюштуруучу адамдар дайындалган. “Манас” эпопеясында Самаркен тараптагы металлургиялык борборду уюштурган улуу олуя акылман **Бакый** болгон. Уюштурууга улуу олуя акылман, катагандын кан **Кошойу**, кыраан баатырлардын, улуу колбашчылардын бири-**Жамгырчы** кан катышкан. Самаркен аймагындагы металлургиялык борборду курган, Манаска “даңкы кылым карытаар каруу-жарак” (11-79) жасаган **гений уста, металлургиянын, минералогиянын, геологиянын терең сырын билген Бөлөкбай** жөнүндө өзгөчө айтылат “Манаста”.

Байыркы баатырдык доорлордо металлургиялык өндүрүштү, цивилизациялык өсүүнүн өзгөчө мазмунун аныктаган темир - болот металлургияны өздөштүргөн эл-журт, мамлекет **тарыхый прогресстин башында болгон**. Куралы укмуш жасалган, жоокердик өнөргө башкаларга караганда устаттыктын эң бийик деңгээлинде даярдалган кошун кармаштарда жеңген. Ушундай элдердин бири, “Манас” эпопеясында атак-даңкы алыска кеткен кыргыз эли. Биринчи кезекте анын кылымдан кылымга айтылып келген **жеңилбес жоокердик пассионардык руху, ошону менен кошо металлургиялык революцияны ишке ашырганы, инженердик-интеллектуалдык улуу жөндөмү, керемет куралдарды жасаган, залкар устачыгы**.

5. Көркөм чыгармачылык-интеллектуалдык өнөр

Цивилизациянын дагы бир жарчысы-көркөм чыгармачылык-интеллектуалдык өнөрдүн гүлдөп өсүшү. Фольклордук революция. Көркөм чыгармачылыктын эң байыркы үлгүсү, албетте, элдик оозеки өнөр. Жомок, мифология, айтымыштары менен тарыхый чындык аралашкан негиздери көркөмдөлүп чагылдырылган.

Элдин тарыхый байыркылыгын, руханий көөнөрбөс байлыгын, өзгөчө анын эпостук чыгармалары айкын көрсөтүп турат. Фолклордук-эпостук мурастардын керемети, көркөмдүк-интеллектуалдык бийиктиги, цивилизациялык сапаты, жогорку деңгээли *элдин саны менен ченелбейт*. Эгерде тарыхый өмүрү эң узак, турмуштук тажырыйбасы бай, дүйнө таанымы терең, кенен болсо; татаал, катаал, тайгак эчен-эчен жолдордон адашпай, кажыбас кайратынан кайтпай, улуттук рухунан жазбай келсе, анда ал эл тарыхка терең из салган. Ушул мааниде кыргыз элин, анын интеллектуалдык улуу дараметин цивилизациялык туу чокусун көркөм өнөр даңазалап келатат.

Байыркы кыргыз цивилизациясынын доорунда элдик оозеки чыгармачылыктын, көркөм интеллектуалдык өнөрдүн негизги түрлөрү катары гүлдөп өскөн:

Эпос. Манасчылар. Айтуучулук жана аткаруучулук өнөр. Кыргыз өзүнүн эпостук чыгармаларын **“жомок”** деп атаган. “Манас” айткандар, **“атаңардын жомогу, айтпай койсок болобу”** деп башташат. Кийинки кылымдарда “жомок” эмес, илимде **“эпос”** катары аныкталган. Баса, дүйнө элдеринин көбү алыс калган эски мезгилдерде гана эпосторду жараткан. Чыгармачылыктын бул түрү аларда эбак токтогон. Бирок, **айрым гана элдерде бүгүн да эпостор чыгарылып жатат**. Айтсак, кыргыздын манасчылары, сакалардын-жакуттардын олонхосуттары. Азыркынын аксакал манасчысы **Сапарбек Касмамбетовдун Кошой, Билерик** жөнүндө эпосу жазылды, жарыкка чыкты. Кечээ эле көзү өткөн **Шаабай Азизовдун “Манасы”;** **Уркаш Мамбеталиевдин “Семетейи”;** **Сейдене Молдо-кееванын “Семетейи”** биздин заманга тиешелүү. Таланттуу акын **Шайлообек Дүйшеевдин** эпикалык илхамынан жазылган алп балбандар-**Кошой** менен **Жолойдун** атактуу күрөшү жөнүндөгү чыгармасы да кыргыздын фольклордук казынасына кошулду. Атагы улам алдыга арыштап бараткан манасчы **Дөөлөт Сыдыков “Сейтекти”** чыгарып, эпос жаратуу жолго түштү. Өткөн доорлордо улуу эпосторду жараткан башка элдерден (мисалы, түбү кыргызга тектеш *индорийлерден, арийгректерден, арийперстерден жана башкалардан*) **кыргыздын дагы бир айырмасы** - анын **манасчылары “Манасты” бүгүн да “тирүү” айтат**. Бүгүн да ондогон, 8-9 жаштан 80 ден ашкан таланттуу манасчылар бар. Эң биринчи гений – манасчы **Ырамандын** ырчы уулу “Манастын” кандай аткаргандыгы жөнүндө маалымат жок. **Аткаруучулук өнөрдү** гениалдуу деңгээлде өздөштүргөн манасчылардан **Келдибекти, Тыныбекти, Чоюкени, Саякбайды** өзгөчө белгилешет.

6. *Манас эпопеянын байыркы кыргыз цивилизациясындагы орду.* Элдик оозеки чыгармачылыктын түркүн түрлөрүнүн арасында тарыхый чындыкты чагылдырган же учкул ой-фантазиядан жаралган ой-максаттарга, элдик тарбия-таалимге тунган эң улуу чыгарма, албетте, эпос. Эпостун жаралышына эмне себеп, кайсы доордун кайрыктары негиз болгон? деген суроого бир катар изилдөөчүлөр, окумуштуулар *“илимий-техникалык революцияга чейинки байыркы кылымдарда, жомоктук, мифологиялык, аллегориялык-фантастикалык дүйнө таанымдын негизинде пайда болгон”* деп жооп беришет. Бул пикир, бир жагынан алганда туура.

Эпостук доор, менин пикирим боюнча, алгачкы жамааттык коомдун аягында, демек, топ-топ болгон тектеш, жердеш *уруктар биригип,* сапаттуу жаңы тепкичке чыгып, *уруулар* пайда болуп, алар *саясий бирикмеге айланып,* кудуреттүү күч боло баштаган *өткөөл кылымдарга* туш келет десек тарыхый чындыкка жакын келербиз дейм. Бул *башталышы* дейли. Кийин, *уруулар мамлекет курууга өткөн* чакта эпостук дүйнөтааным дүркүрөп өсө баштаса керек. Анан, уруу мамлекеттери тарыхый зарылчылыктын себеби боюнча ыктыярдуулук, теңдик негизде биригишип, же басып алуучулуктун айынан, күчкө салып бириктирилип, конфедеративдик же монархиялык көлөмдүү мамлекетке, далай аймактарда империяга айланганы белгилүү. Эпостук чыгармачылыктын, өзгөчө *баатырдык эпостун* жаралышы баскынчылык, талоончулук, кыргын согуштары тынымсыз жүрүп турган миң жылдыктарга - *баатырдык доорлорго таандык.* Эпостордун деңгээлинен өзгөчө бөлүнүп, эң жогорку бийиктикке чыккан *эпостун керемети-эпопея* да так ошол кылымдарда пайда болгон. Алсак, *эпопея касиетин толук камтыган, эпостордун алгы - “Манас”* баатырдык доорду баяндайт. Айрым илимий эмгектерде чакан эпосторду деле эпопея деп жазганын окуйбуз. Кеп эпостун көлөмүндө гана эмес, маани-маңызында да бар. Ой-максаты жагынан эпопея деңгээлине жетпеген, бирок, көркөмдүк касиети бийик эпостордун (булардын катарында “Илиада”, “Одиссея” да бар) дүйнөлүк руханий казынадагы маанисин пастатуудан алыс турабыз. Ошону менен бирге, *“Платон менин устатым, бирок, акыйкат артык”* дегендей, тарыхый чындыктын болгонун болгондой аттуу ыйык милдет: *дүйнөлүк маанидеги далай эпостор эпопеялык макамга жеткен эмес.* Эгерде биз “эпопея” дегендин баардык жобо-аныктамаларына адамзаттын арасындагы кайсы элдин эпостук чыгармасы толук дал келет? деген суроо койсок, анда *“Манас”* деп айтсак аша чапкандык, атайын сүрөгөндүк эмес. Бул жөнүндө биз мурда жазган элек. Көлөмү боюнча “Манастан” кырк эсе аз, цивилизациянын гүлдөгөн чагында жашап жаткан Троянын ташы талкан болгонуна бөлөктүн бүлөсүнө бүлүк салып, катынын уурдап кеткенден башталган окуялар орун алган. Гомердин “Илиадасы” гана эмес, кыргыздын эпопеясынан (бир гана Саякбайдын вариантынан!) саны-саптары эки жарым

эсе аз индорийлердин - улуу эпосу, гений Вьясанын “Махабхаратасы” да “эпопея” деп окумуштуулар тарабынан айтылган эмес. Ал эми “Манасты” эпопея деп аныктагандар-дүйнөлүк деңгээлдеги изилдөөчүлөрү академиктер **Ч.Валиханов, В.Жирмунский, М.Ауэзов, Б.Юнусалиев;** профессор, доктору **М.Борбугулов** жана башкалар.

“Манастын” эпопея деп аталышы бир нече негизден:

1.Көлөмү. а. Эгерде биз эпопеянын баардык варианттарын-китеп болуп чыккандарынын жана кол жазма боюнча жаткандарынын санын эсептесек, анда, бир нече миллион сап болуп чыгат. Санын алганда, “Манастан” кийин экинчи орунда “Махабхарата” 200 миң сап; б. Ар бири эпоско тете, белгилүү мааниде өз алдынча эпос деп айтууга татыктуу, тиги эпопеянын илтикерин-бөлүктөрүн эске алсак да “Манас” дүйнөдө теңдеш жок эң улуу, гениалдуу чыгарма; в. Эгерде “Манасты” *түзүүчү* катары чыгаргандарды эсепке алсак, анда анын сандык көлөмү ого бетер көбөйөт.

2.Сапаты. “Манастын” *көркөмдүк кереметин* дүйнөдөгү эң жогорку эпостордон өзгөчө көкөлөтүп айтуудан этият болуу керек. Ар биринин көркөмдүгү таң калтырат.

Бирок, тарыхый чындыкты айтсак, 2003-жылы ЮНЕСКО “Манас” эпопеясын *“дүйнөдөгү жети кереметтин Керемети”* деп аташы эпопеянын көлөмүн гана эмес, идеялык көркөмдүк- поэтикалык улуу касиети боюнча – аныктаган.

3.Идеялык мазмуну. Бул жагдайда да “Манас” эпопеясынын дүйнөлүк деңгээлдеги эпостордон айрымасы чоң. Бир атадан таркаган туугандардын бийлик, байлык талашуудан келип чыккан кыргын согуш эмес (“Махабхарата”); же, , катын уурдагандан башталган айыптын аягы гүлдөгөн мамлекеттин кыйрашына алып келген азаптуу баян эмес (“Илиада”), *кыргыз эпопеясында тарыхый маанидеги үч улуу ой-максат айтылат.*

Биринчиси - Ала-Тоо аймактарындагы кыргыз урууларын *“канаттууга кактырбай, тумшуктууга чоктурбай”* асырап-сактап турган улуу Орозду баатыр өлүп, балдары эресеге жетелек чакта кытай, калмактар кол салып, кол көтөргөндөрүн тукум-куруттай кырып, кырылгандан калганын кордоп, төгөрөктүн төрт тарабына чилдей чачып айдалган уруулардын калдыктарын топтоо, *аларды уруу атамекенине кайра алып келүү максат болгон.*

Экинчиси, душман басып турган Ала-Тоо аймактарын *боштондукка чыгаруу.* (Ыссык-Көл, Чүй, Талас, Ташкен, Самаркен, Араник, Анжиян, Алай). Айрым аймактарды, айтсак, олуя акылман, улуу колбашчы Кошой башкарган Ат-Башыдагы катаган кандыгын душмандар алалган эмес; “Кең Кашкардын ары жагындагы, Кем Алайдын (Гималай) бери жагындагы” улуу өрөөндү өлкө кылган Элемандын Эр Төштүгүнүн кыпчак мамлекети да, эпопея боюнча, душмандарга багынбаганы айтылат.

Үчүнчүсү - албууттанган алдуу-күчтүү аскери бар, атагы ашып турган кытай империясына туруш-

тук берала турган, жеңе турган **конфедеративдик улуу бирикме түзүү**, кечээ ынтымагы ыдырап, кагышып-согушуп турган кыргыз урууларынын баарын: “кыргыздын Кудай куруп берген улуу Саян чебинен”, Алтай өрөөндөрүнөн, Улуу Талаа, аталган чөлдүн батышы-Орол тоолоруна, Абескун деңизинде дейре, Крым кандыгына чейин; ортолугу Ала-Тоо, Анжиян, Паргана, Ташкен, Самаркен, Алай, Памир; Алыскы түштүгү Лобнор, Такла-Макан, Котон, Кем Алайга (Гималай) чейинки көз жеткис кең мейкиндикти ээлеп, атамекен **кылган кыргыз урууларынын-кандыктарынын башын бириктирүү болгон.**

7. Улуу эпостук элдер

Кайсы элдер цивилизациялык, көркөм-интеллектуалдык сапаттагы гениалдуу эпопея, эпосторду жараткан? **Л.Г.Моргандын, Чайлд Гордондун, Джавахарлал Нерунун** жана башка окумуштуулардын тыянагы боюнча: а. *Арийлерден таркаган элдер. Арийлер адамзаттын баштапкы “Ата-Эне Эли”*; б. *Же, арийлер менен тектеш.* в. *Же, арийлердин таасири менен «чукул мезгилде цивилизация курган»(12-22)* элдер дүйнөдөгү үлгүлүү-классикалык эпопея, эпосторду чыгарууга кудурети, пассионардык руху-касиети жеткен. Булар **кыргыздар, индоарийлер, персоарийлер, грекоарийлер.**

Борбордук Азиядагы, Түндүк Индиядагы, Европадагы байыркы элдердин далайы-арийлердин тукуму. Тектеш элдер. Арийлердин цивилизациялык таасири башка континенттерге кеңири таркаганы илимге белгилүү.

7. Генийлер, залкарлар. Таланттар.

Генийлер, залкарлар, таланттар турмуштун бир нече чөйрөлөрүндө белгилүү - динде көркөм чыгармачылыкта; илимде; сында коомдук жана мамлекеттик ишмердикте. Тарых жолунда, өзгөчө цивилизациялык мезгилдерде генийлердин улуулардын, таланттардын орду опол тоодой. Алар прогресстин, революциянын алдыңкы катарында турат.

ГЕНИЙЛЕР. Тарыхтагы эң алгачкы генийлер адамзаттын мифологиялык доорунда пайда болуп, байыркы цивилизациялык кылымдарда; анан дүйнөлүк диндер жаралганда; кийин илим, техниканын көкөлөп өскөн заманында чыккан.

Гениалдуулук, адамдын **чыгармачылык чексиз рухунун, чексиз илхамынын учкул касиети биз түшүнүп-түшүнбөгөн сырда, сыйкырдуулукта. Дүйнөнүн ары жагын**-миллиондогон адамдар билбеген, байкабаган, көрбөгөн, укпаган, туйбаган **тараптарын чабыттап** бийик көкөлөп, тереңдикке түшүп, **жаңылык ачканы; Жаңы жол баштаганында;** олуялык кылып **келечекти так айтканы;** элдин, бүт адамзаттын аң-сезимин, түшүнүгүн **революциялык чукул бурганы, сапатуу жаңы деңгээлге чыгарганы.**

Уолтер Бауэрмандын пикири боюнча **генийдин төрт түрү бар: чыгармачылык (негизинен көркөм өнөрдө), илимпоздук, сынчылык жана демдүүлүк, күжүрмөндүк.** Төртүнчү түрүнө гениалдуу уюштуруучулук, турмушту

революциялаштырып, сапаттуу өзгөртө турган ишмерлер кирет (13-70). Биз **генийдин беш түрүн** баса белгилейбиз. Тиги окумуштуу **дүйнөлүк улуу диндерди негиздеген генийлерди** эске албагандай көрүнөт.

Ал “негизинен көркөм өнөрдүн” өкүлдөрүн айтат. **Дүйнөлүк диндердин генийлерин** эскерүү парз: **Сидхарта Гаутама, Иисус Христос, Мухаммед пайгамбар.**

Гениалдуулуктун табияты тууралуу жазган, чоң эмгектерди чыгарган окумуштуулар дүйнөдө арбын. Бирок, анын сыйкырдуу, ачыла элек сырдуу жактары өзгөчө татаал, түшүнүксүз болгондуктан, адамдын шумдуктуу бул касиети али толук изилдене элек Гений манасчылар, төкмө акындар *миллиондогон саптарды жатка билет.* Манасчылар кудай даарыган (“divuz”) (15-191) аян түш көрүп “Манас” айтканда, булбул акындар нөшөрлөтүп ырдаганда эчен саат, кээде күндүр-түндүр, ал түгүл айдан айга тынымсыз, жолунан жаңылбаган тулпардай, жоргодой, бир да жеринде такалбай, улуу дарыянын суусу үзгүлтүксүз, кубаттуу, мухитке чейин тынбай керемет аккан сыяктуу кеткенин, алардын генийлик мындай өзгөчөлүгүнүн терең сыры, сыйкыры жөнүндө көп жазылса да, жашыруун жактары арбын, ачыла элек бойдон калып келатат.

Сыйкырдуу дүйнөгө өгүп, биз туйбаган тараптарын терең аралаган айрым манасчылардын аты белгилүү. **Биринчи гений манасчы,** Манастын кыраан кырк чоро бааатырларынын бири- **Ырмандын Ырчы уулу;** анан өткөн, Баткенден чыккан **Токтогул.** Ырмандын Ырчуулунан баткендик Токтогулга чейинки кылымдарда; андан кийин **Келдибекке** чейинки мезгилдерде дагы канча, ким деген гений, улуу манасчылар өткөнүн биз билбейбиз, болсо тарыхка төнүп кеткен. Биз үчүн бул тарыхый трагедияга тете. **Балык (Бекмурат), Нарманбай (Чоңбай), Акылбек, Тыныбек, Чоюке, Сагынбай, Саякбай, Жүсүп Мамай-**генийлердин бул катарына кошуп дагы бир нече манасчыларды айтсак жарашат эле. Гений менен улуулардын (залкарлардын) арасы кээде билинээр - билинбес. Ошондуктан айрым манасчыларды, төкмө акындарды “гений”, “улуу”, “талант” ченемдери менен, өзгөчө “гений”, “улуу” менен аныктоо татаал иш. Манасчылардын арасында бир нече кырдуулары бар: **“Манас” айтуучу; аткаруучу; жазгыч манасчылар.** Бизге белгилүү айрым манасчылар *эки өнөр боюнча* гений болушкан. Буларга **Ырмандын Ырчуулун, баткендик Токтогулду, Келдибекти, Саякбайды** татыктуу десек болот. **Келдибектин** “Манас” айтканы айтымышка-легендага айланган. “Мен “Манас” айтканда күн күркүрөп, же силкинип, бороон-чапкын башталат, коркпогула” деп отурган элди эскертчү экен. Мунун бир жагына ишенсе болот: анын эпопея айтканы, өзгөчө аткарганы ушунчалык таң каларлык кызык болуп, оргуштаган күч-кубат менен коштолгону, угуучуларды “Манастын” Ааламдай дүйнөсүнө, миң түркүн керемет окуяларына шүңгүтүп киргизген гениалдуу касиети манасчынын өзүнүн да,

угуучулардын да жандүйнөсүнүн руханий-сезимдик “бороон-чапкын” салганы шексиз. Өмүрү кечээ өткөн **Саякбайдын аткаруучулугу да генийлик**. Келдибектен кийин Саякбай жөнүндө “**бир манасчынын театры**” деп баалоо орундуу. “Улуттук таедр гана эмес, улуттук китепкананын ” да ордун толтурган Саякбайдын гениалдуулугун академик, манастануу илимин негиздөөчүлөрүнүн катарындагы улуу окумуштуу **Б.Юнусалиев** “биздин заманыбыздын Гомери” деп атап; дүйнөгө аты дүңгүрөгөн улуу жазуучу, манасчылык өнөрдү изилдеген **Ч.Айтматов, академик манастануучу М.Аузов** баса айтышкан. “Гениалдуулук эмне?” деген суроого изилдөөчүлөр карама-каршы эки түрдүү жооп айтышат. Айрымдары *гениалдуу чыгармачылык менен психопатологиялык бузулгандыктын кандайдыр бир ички байланыштары бар, болгондо да патологиялык жагы чыгармачылык түйшүктө негизги орунду ээлейт дешет. “Жок!” дешет башкалары, гениалдуу чыгармалар психикалык бузулгандыктын себебинен жаралышы мүмкүн эмес; биологиялык көз караш боюнча гений-эң кереметтүү адам, асылдын асылы. Эгерде психикалык бузулгандык болсо, анда бул гениалдуу чыгармачылыктын себеби эмес, анын кесепети. “Ион” аттуу философиялык чыгармасында Платон, Сократтын оозу менен, эпикалык мыкты акындардын баары өздөрүнүн керемет чыгармаларын чыгармачылыктын гана күчү менен эмес, сыйкырдуу күч чексиз тутуп тургандыктан жаратышат.*(17-138).

Ч.Ломброзо гениалдуу адамдардын *невропат* экени жөнүндө илимий теорияны негиздейт, “*бузулган генийлер*”, “*психикалык оору генийлер*”, “*акылы айныган*”, “*липеманьяк*” деген түшүнүктөрдү киргизет. (14-880). Бул ойдо Ч.Ломброзо жалгыз эмес. **Э.Кречмер** - көрүнүктүү немис-психиатр, генийдин конституциясынан психопаттык негизин алып салсаңыз, анда ал катардагы жөндөмдүү адам болуп калат дейт. Бул изилдөөчүлөргө чейин, байыркы атактуу философ **Аристотель** “жиндилик аралашпаган улуу акыл болбойт”; ал эми **Артур Шопенгауэр** “гений интеллектин акылга сыйбаган ченемде ашып-ташыганында” деп жазганы бар. “Генийликтин негизи мээнин жарымпатологиялык абалында” деген пикирди, гениалдуулукту табигый илимий турпатта тарыхта биринчи изилдеген франциялык врач **Моро де Тур** айтыптыр.(19-7-8-650-690).

Гений, улуу, таланттуу манасчылардын, төкмө акындардын, сынчылардын, мамлекеттик жана коомдук кыргыз ишмерлеринин арасында өмүрү психопатиялык оору менен өткөнү, жинди болуп кеткени болгон эмес. Себеби эмнеде? Баардык себептерин айтуу кыйын. Мүмкүн, эпостук дүйнөдө, өзгөчө “Манас” эпопеясынын айтып түгөнгүс кереметинде, төкмө акындык өнөрдүн табиятында манасчыга, төкмө акынга түгөнгүс төгүлгөн, жанын дайыма жайылтып, жыргатып, генийликтин уюткусу болгон мээнин борборуна, көзгө көрүнбөгөн майда асыл үлүштөрүнө-нейрондоруна психопатиялык

кесепеттерин жолотпой, жолосо жок кыла турган кубаттуу оң импульстарын-илебин тынымсыз жиберип турса керек дейм, “Манас”. Манасчылык, төкмөакындык өнөрлөр адамдын денесин айлана курчап, жамандык таасирлерди оолак айдап турган **микробио чөйрө, асыл аура** менен корголуусакталып турат десек болоор?! Касиетүү адамга тиешелүү, атактуу аколпок сыңары аны ар балээден сактап турган ушундай микробиочөйрө, асыл аураны христиан дининде *нимб* дешет; кыргыз *адамдын ыйык, кол тийгис касиети* дейт. “*Кол тийбес*” дегендин бул жердеги мааниси - “*жамандык таасирлерди жолотпос касиет*” десе болчудай. Гений, улуу гана эмес, таланттуу манасчылардын дагы бир касиети кыргыз элинин арасында эзелтен бери айтылып келатат. Медицина да айыктыра албаган өтө оор, татаал, “*айыкбас*” аталган ооруларга чылдыккан адамдарды ар кандай балакеттерден куткарышкан. Демек, “Манас” эпопеясында, аны айткан манасчыларда кубаттуу **биофизиологиялык**, дененин сөөк-сагына чейин өткөн **электромагниттик, асыл ауралык керемет касиет бар экенин танууга болбойт**. Менимче, бул мистика, негизи жок фантазия эмес, чындык.

Таланттар. Баардык чөйрөлөрдө-материалдык жана руханий маданиятта, коомдук, мамлекеттик башкарууда таланттуу адамдар көп. *Кайталанбастык, жаңы ачылыш* генийди таланттан кескин айырмалап турат. “Таланттуу адамдын фантазиясы мурда табылганды кайталайт. Генийдин фантазиясы-нукура жаңы” – дейт. **Юрген Майер**.(18-690) **Макнавелли** : “Акылдын үч түрү бар: бири баардык нерсени өзү өздөштүрөт; башкасы биринчи киши тапканын түшүнөт; үчүнчү – өзү эч нерсени терең өздөштүрбөйт, башкалар тапканды да түшүнбөйт. Биринчи акыл – улуу, экинчиси-маанилүү, үчүнчүсү – жараксыз”. (20-139-140-488) Таамай айтылган аныктама. Баарын өзү тапкан, өзү өздөштүргөн чыгармачыл улуу адамдар, албетте, - генийлер, улуулар. Генийлер, улуулар тапканды түшүнгөндөр, тагыраак айтканда, ортодон жогорку деңгээлде кайталагандар-таланттуулар. Дагы бир олуттуу сөзкөпчүлүктүн арасында шыктуулар арбын. Алар да белгилүү сапаттагы чыгармаларды жаратышы мүмкүн. **О.Шпенглердин** “тарыхта ар бир улуттун ажарын ачып турган азчылык”; “Дүйнөнүн тарыхыбул улуу маданияттардын тарыхы, ал эми элдер калдайып турган гана караан, символикалык формалар” (21-885-886-1376) деген сүйлөмдөрүндө чындык да катылган, туура эмес мааниси да турат. “Азчылык” дегени, албетте, генийлер, улуулар мында талаш жок. Бирок, элди улуу маданияттын калдайган карааны катары гана айтуу жаңылыштык. Тарыхтын улуу күчү, башкы субъекти - эл. Генийлер, улуулар элдин арасынан чыгат. Эл менен элдин ажырагыс бөлүгүн - азчылыкты бөлүп, бирин бирине каршы коюу болбойт. Эл менен элден чыккан генийлер, улуулар, таланттар бүтүндөй бир тарыхый улуу күч.

9. Жазма маданият.

Цивилизациянын дагы бир негизги жандоочусу- жазма маданият. Байыркы көчмөн кыргыз цивилизациясынын доорунда жазма болгону “Манас” эпопеясында кенири айтылат: Чоң казатка жөнөр алдында жоокерлердин ондук бөлүкчөсүнүн тизмеси жазылып, башчысына берилгени; алты кандын Манаска жазганы, Манастын жооп каты; көз камандардын Манаска жиберген каты далилдеп турат. Бул-баатырдык мезгилдегиси. Кийин Орхон-Энесай аймактарында ташка жазылган тарыхый артефактар сакталып калган. Демек, биздин доорго чейинки миң жылдыктардагы көчмөн кыргыздардын жазма маданияты болгону талашсыз нерсе. Бул жөнүндө илимий изилдөөлөр арбын. Кыргыз илиминде байыркы көчмөн кыргыз цивилизациясын изилдөө эми гана башталды. Манастаануу-фольклор таануу, тарых, тил, адабият, философия, топонимика, ономастика, жана башка илимдеринин өкүлдөрү биригип изилдесе кыргыздын байыркы доорлордогу гүлдөп өскөн уруу кандыктарынын, Манас баш болуп түзгөн конфедеративдик империянын жазылбай, дың болуп жаткан жактарын ачуу мүмкүн. Ошондо эзелки көчмөн ата-бабаларыбыздын цивилизациялык көөнөрбөс мурасы улуттук казыныны гана эмес, бүт адамзаттын улуу маданиятына кыргыз элинин кошкон салымы даана көрүнмөк. Бул максатка жетebиз деп ишенем.

Адабияттар:

1. Льюис Г.Морган. Древнее общество.-Л: Изд-во Института народов Севера Цик ССР-1955-г.-стр 44.
2. “Манас” Бириктирилген , кыскартылган вариант. Редактору. Б.Юнусалиев. Ф.: “Кыргызстан”, 1958-1960; “Манас” С.Орозбаковдун айтуусу боюнча. - Ф.: “Кыргызстан” 1973-ж.; “Манас” С.Каралаевдин айтуусу боюнча. - Б.: “Турар”. 2010-ж.; “Манас” Ж.Мамайдын айтуусу боюнча.- Үрүмчү, Шинжаң,эл басмасы, 2006-ж.; “Манас”. Ш.Рысмендеевдин айтуусу боюнча. - Б.: Газета. КГ, 2013-ж.;
3. Г.Г. Пиков. О “Кочевый цивилизации” и “кочевый империи” Статья вторая “кочевая империя”.- Источник: Sazeta. Kz- стр-15.
4. Эшиев. А. Манастын Улуу Кыргыз Мамлекети:рухий дүйнөсү, идеалигиясы, геосаясаты, маданияты. 1к.-Б: Улуу Тоолор; 2014-9б.
5. Манас. Эпос. Сагынбай Орозбак уулунун варианты боюнча китеп 2.-Ф.: Кыргызстан 1979, 12-б
6. Аталган эмгек, 40 б.
7. Аталган эмгек, 408 б.
8. “Манас” боюнча хрестоматия. Түз.: Б. Турал., Г.Мурзахмедова, Т.Мүлкүбатов, Т.Тургуналиев. - Б. ЧП. “Төлөбек уулу Т. 2013-215 б.
9. Ашым Жакыпбеков. Тенири Манас; Роман - Б.: “Кыргызстан” 1995.-32б.
10. Уэлс Г. История цивилизации - М.: АСТ: Астрел, 2011: 86-87.б.б. Тойнби А.ДЖ Исследование истории: Возникновение рост и упадок цивилизаций. – М.: АСТ: АСТ Москва 2009. - 332-333 б.б
11. Ашым Жакыпбеков, аталган эмгек, 79 б.
12. Рассел Б. История западной философии. В трех кн. Изд-е, стереотипное. М.: Акад.проспект, 2009.- стр 22.
13. Кара; Гончаренко Н.В. Гений в искусстве и науке- М: Искусство, 1991.-стр -70
14. Ломброзо Ч. Гениальность и помешательство. - М.: Эксмо; СПб.; Мир град. 2005. - 880 б
15. Цицерон. Философские трактаты. - М.: «Наука», 1985.- стр -191.
16. Манас. Энциклопедия. П-к. - 1995. 186-б.; Лизунова Е.А. Человек-Легенда. Муктар Аузов в воспоминаниях современников.-Алма-Ата, 1972. стр-273.
17. Платон. Сочинения в трех томах. Том I. Ион.-М.: «Мысль», 1968. – стр -138
18. Ломброзо Ч. Преступный человек .-М.: Эксмо; СПб.: Мирград, 2005.- стр.690.
19. Кара: Аталган эмгек, 7,8,650,651,690 б.б
20. Макиавелли, Николло. Государь. Искусство войны - М.: Астрель, 2011. - стр. 139.140,488.
21. Шпенглер О. Закат Европы. - Мн. Харвест, М.: АСТ, 2000 - стр. 885, 888, 1376.

Рецензент: к.филос.н., и.о. профессор Каныбеков Э.